

Верко́р

МОРЕ
МОВЧИТЬ

Видавництво Аскольда і Лідії Ємець
" Б А Т У Р И Н "

Лос Анжелос

1970

VERCORS

ВЕРКОР

LE SILENCE DE LA MER

М О Р Е М О В Ч И Т Ь

Traduit en ukrainien par OKSANA SOLOVEY

Переклад з французької Оксани Соловей

diasporiana.org.ua

L'ASSOCIATION DES ECRIVAINS UKRAINIENS
" S L O V O "

ОБ'ЄДНАННЯ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
" С Л О В О "

О Г Л А В

1. МОРЕ МОВЧИТЬ	9
2. ТОГО ДНЯ	51
3. КІНЬ ТА СМЕРТЬ	63
4. ПРО АВТОРА	71

Обкладинка М. Михалевича

В. С. С.

Морська тиша

Морська тиша

Морська тиша

Морська тиша

М О Р Е М О В Ч И Т Ь

(LE SILENCE DE LA MER)

1941

**Пам'яті Сен-Поль-Ру,
замордованого поета.**

I

Всьому передувало показне військове підготування. Спочатку з'явилося двоє навдивовижу білявих солдатів: довготелесий незграба та осадкуватий кремезняк з могутніми руками каменяра. Вони оглянули будинок зокола, не заходячи. Перегодом прибув підстаршина, його супроводив солдат-незграба. Вони звернулись до мене говіркою, що в їх уяві була французькою мовою. Я не зрозумів ні слова, одначе, показав їм вільні кімнати. Вони лишилися задоволені.

Наступного ранку величезна сіра автомашина втиснулася до саду. Шофер вкупі з молоденьким худорлявим солдатиком, ясноволосим сміхотуном, витягли з неї два ящики та чималий пакунок, замотаний у сіру парусину. Все це вони склали в найпросторішій кімнаті. Автомашина від'їхала. Через кілька годин почувся кінський тупіт: наблизилось троє вершників. Один зіскочив з коня і попрямував до старої кладеної з каменю будови. Коли він повернувся, то всенький гурт — коні й люди — посунув у повітку, яка правила мені за майстерню. Згодом виявилось, що вони

прибили гребінь верстату до двох кам'яних виступів обабіч заглибини в стіні і мотузом припинали до нього коней.

Два дні минули без подій, і на очі ніхто не навертався. Кавалеристи виходили вдосвіта разом з кіньми, а поверталися смерком і ночували на соломі, якою вимостили підру повітки.

На третій день зрання повернулась автомашина. Смішливий молодик вмістив на плече велику валізу й заніс її до одної з кімнат. Потім потяг власний мішок і поклав у суміжній кімнаті. Зійшовши вниз, він звернувся поправною французькою мовою до своєї небоги з проханням дати простирали.

**

Коли постукали, відчинити двері пішла небога. Вона щойно подала каву, яку я п'ю щовечора, бо то допомагає мені заснути. Я сидів у глибині кімнати в напівсутінках. Двері виходили безпосередньо в садок. Вздовж усього будинку пробігав викладений з рудих плиток хідник, дуже зручний, коли дощило. Почулися кроки: цокання каблуків о кахлі. Небога зиркнула на мене й поставила чашку. Я свою продовжував тримати в руках.

Ніч випала не дуже холодна, взагалі той листопад не був дуже холодний. Крізь вікно я розгледів обриси величезної постаті, плескато кашкета, дощовика, взятого наопашки.

Без єдиного слова небога одчинила двері. Вона відхилила їх аж до стіни, і сама стала під стіною, ні на кого не дивлячись. Я маленькими ковтками відпивав каву.

З порогу офіцер промовив: "Якщо дозволите", — і злегка кивнув головою. Він, здавалося, вимірював тишу. Увійшов. На передпліччі полискував дощовик. Чоловік привітався по-військовому і скинув кашкета. Впівоберта до небоги, ледь усміхаючись, стримано поклонився. Поклін у мій бік був глибший: "Мене звуть Вернер фон Ебренак". Моя думка працювала блискавично: "Ймення не німецьке. Нашадок переселенців-протестантів?" Він додав: "Мені незвичайно прикро".

Звільна сказане, останнє слово запало в тишу. Небога примкнула двері, але й далі стояла обіпершись об стіну, дивлячися просто перед себе. Я не підвівся. Неквално відставив порожню чашку на фісгармонію і, склавши руки, чекав.

Офіцер знову заговорив: "Мене змусила необхідність, якби моя сила, я уникнув би цього. Сподіваюся, мій ординарець зробив усе можливе, щоб не завдавати вам клопоту". Він стояв посеред кімнати тонкий, височенний — підніме руку і торкнеться сволока. Голову тримав якось наперед, мов би шия в нього починалася не між плечима, а на верхній частині грудей, і тому видавалося, що він сутулий, хоч він таким не був. Звертали на себе увагу вузь-

кі плечі та стегна. Обличчя мав гарне, мужне з глибоко запалими щоками. Очей не розгледіти, їх приховала тінь брів. Я уявив їх собі блакитними. Під світлом люстри зачісане назад густе біляве волосся переливалося шовком.

Мовчання тривало. Важке, непорушне, воно гуло й гуло, як досвітній туман. Нерухомість небоги і моя власна без сумніву надавали йому ще більшої ваги, перетворювали на оливо. Спонтелічений офіцер і сам не рухався. Аж ось я помітив, що його уста складаються в усміх, усміх серйозний, цілковито позбавлений іронії, котрий супроводився жестом руки, але що той жест мав означати, я не зрозумів. Офіцер оглянувся на заляклу постать дівчини, і я мав змогу спокійно розглянути владний профіль з тонким характерним носом. Між напіврозтуленими вустами блищала золота коронка. Нарешті він перевів погляд та, звертаючися до вогню в каміні, відкарбував: “Я глибоко шаную людей, які люблять свою країну”. Різко відкинув голову і зиркнув на виліпленого над вікном янгола. “Я охоче пішов би до своєї кімнати, але не знаю, де вона”. Небога відчинила двері, що вели на сходи, й рушила догори, ні разу не глянувши на офіцера, наче була сама. Офіцер ступив услід за нею. Тепер стало помітно, що він кульгає.

Було чути, як вони пройшли передпокоем. Кроки німця залунали в коридорі: один твер-

дий, другий слабший. Потім відчинилися й зачинилися двері. Повернувшись небога, взяла свою чашку й сіла допивати каву. Я розпалив люльку. Кілька хвилин ми мовчали, тому я зауважив: “Дяка Богові, він, здається, порядна людина”. Небога знизала плечима, забрала в пелену мою оксамитну куртку й заходилася пришивати невеличку латочку.

**

Другого ранку, саме як ми снідали, офіцер зійшов до кухні. Туди ведуть окремі сходи, і я не певен, чи німець почув нас, чи потрапив на них випадково. Спинаючися на порозі, проговорив: “Мені спалося дуже добре, сподіваюся, що вам також”. Веселі очі оглядали просторе приміщення. А що у нас було сутужно і з дровами, вже не згадуючи про вугілля, то я перефарбував кухню, ми перенесли туди деякі меблі, порозвішували для прикраси старовинні тарелі й мідне начиння, — словом, приготувалися там зимувати. Він до всього приглядався, поблискуючи рядком навдивовижу білих зубів. Тепер я переконався, що в нього очі не блакитні, як мені здавалося, а світлокарі. Згодом він перейшов через кімнату, відкрив двері в садок, ступив кілька кроків і обернувся, щоб розглянути наш довгий низький будинок, обвитий плющем та критий вікодавньою бурою черепицею. Усміх на його обличчі ширшав.

— Ваш старенький майор обіцяв мені мешкання в шато, — пояснив він, показуючи рукою на претенсійну будову, виведену трохи вище на пагорбі, що прозирала крізь оголені дерева. — Я подякую своїм людям за помилку: тут незрівняно краще.

Опісля причинив двері, відсалютував нам через вікно і пішов собі.

Увечорі повернувся в той самий час, що й попереднього дня. Ми пили каву. Він постукав, але не чекав, щоб йому відчинили, а відчинив сам. “ Може я вас турбую, — відразу обізвався. — Якщо вам зручніше, то я користуватимусь іншим входом і ви зможете замикаати двері”. Перейшов через кімнату, взявся за клямку внутрішніх дверей і хвилику пристоюв, переводячи погляд з кутка в куток. Потому злегка уклонився, сказав “добраніч” і вийшов.

Ми не замикали дверей ніколи, хоч я не пригадую, щоб цей недогляд мав за собою якісь виразно окреслені мотиви. За німою згодою ми з небогою вирішили нічого не міняти в нашому житті, ані найменшого деталю: так, наче офіцер не існує, так, наче він — привид. Можливо до цього бажання в моєму серці долучилося ще інше почуття — я нездатний образити людину, навіть ворога, без того, щоб не мучитися самому.

Довго, понад місяць, та сама сцена повторювалась кожноденно. Офіцер стукав і захо-

див. Він незмінно озивався кількома словами, згадував погоду, абощо. Всі його зауваження мали спільну рису: вони не вимагали відповіді. На порозі внутрішніх дверей він доконче зупинявся й розглядався довкола. Стримана усмішка зраджувала вдоволення, яке він видимо одержував від тих оглядин, — ті самі оглядини щодня й те саме задоволення. Його очі спинялися на схиленому профілі небоги, незмінно суворому й замкненому, і колп він їх відводив, я б міг заприсягтися, що добачаю в них якесь погідне схвалювання. Потім він злегка вклонявся, казав “добраніч” і виходив.

Одного вечора все круто змінилося. Надворі хурделило дрібним снігом впереміж з дощем, було страшенно мокро й слизько. В каміні палахкотіли товсті поліна, прибережені саме на таку негоду. Мимохіть мені уявлявся офіцер, як він увійде знадвору, заліплений снігом. А його все не було. Вже давно минула звичайна година повороту. Мене дратувала свідомість, що він не сходить мені з думки.

Небога щось плела, помаленьку, вельми старанно.

Аж ось почувлися кроки. Вони наближалися з середини будинку й були нерівні. Я впізнав ходу офіцера. Стало ясно, що він зайшов іншими дверима, котрі вели безпосередньо до його кімнати. Очевидно він не хотів з’являтися перед нами у змоклій уніформі, що втратила належний вигляд, і спершу переодягнувся.

Кроки — один твердий, другий слабший, — зійшли сходами. Відчинилися двері й пропустили офіцера. Він був у цивільному: сірі фланелеві штани та синьо-сталевого кольору твідовий піджак, картато протканий ниткою теплої брунатної барви. Довгий і просторий піджак сидів наче недбало, проте елегантно, свєтер з грубої небіленої вовни щільно облягав під ним тонку мускулясту постать.

— Даруйте, — вибачився офіцер, — але я змерз. Дорогою наскрізь промок, а в моїй кімнаті холодно. Я трохи погрюся біля вашого вогню.

З помітним зусиллям він сів навпочіпки перед каміном, простяг до полум'я руки і, повертаючи їх у різні боки, приговорював: “Хороше... хороше...” Перегодом, все ще навприсядки і притримуючи хворе коліно обіруч, повернувся та підставив до вогню спину.

— Тут воно ще нічого, у Франції зима м'яка, а от у нас вона дуже люта, дуже. Дерев там — самі ялини, ліси густі, погноблені важким снігом. Тут і дерева тендітніші, і сніг обгорта їх мов мереживом. Наші місця зроджують думку про коренастого буйтура, якому, щоб вижити, необхідна сила. А тут відчуваєш духовість, ясну, поетичну думку.

Голос звучав глухувато, без резонансу. Незначний акцент давався взнаки лише на твердих приголосних, витворювалось загальне враження досить співучого гудіння.

Чоловік звівся на ноги і, поклавши руку на горішній карниз каміну, сперся об неї лобом. Він був такий височенний, що мусів аж пригнутися, тоді як не черкнув би карнизу й маківкою голови. Так він простояв доволі довго, не рухаючись, не говорячи. З настирливістю машини виплітала своє плетиво небога. Вона жодного разу не глянула в його бік. Я курив, напівлежачи в м'якому кріслі. Мені здавалося, ніщо неспроможне розігнати цю важку тишу. Мені здавалося, чоловік зараз попросається й піде.

Ба ні! знов забриніло глухувате, співуче гудіння. Тільки ж воно не розгонило тиші, воно виростало з неї.

— Я завжди любив Францію, — почав офіцер, не змінюючи пози. — Завжди. Я був ще дитиною в роки попередньої війни, і мої тодішні думки нічого не важать. Але пізніше я любив її завжди хоч і на віддалі, як Далеку царівну. — Він витримав павзу і значуще додав: — Через батька.

Тут він обернувся, прихилився спиною до рогу каміну і заклав руки в кишені піджака. Його голова торкалася консолю. Час від часу він спроквола терся об нього потилицею, і цей невимушений рух нагадував оленя. Поруч стояло крісло, однак він не сів. До останнього дня він ніколи не сів: ми його не запросили, а сам він старанно уникав будь-яких вчинків, що скидалися б на панібратання.

— Через батька. Батько був великий патріот, і поразка завдала йому нестерпної муки. Але одночасно він любив і Францію. Він захоплювався Бріаном, покладав великі надії на нього та на Ваймарську республіку і запально повторював: “Ми з’єднаємось, ми дійдемо до згоди, як чоловік і жінка”. Батько чекав, що над Європою нарешті займеться світанок...

Говорячи, він дивився на небогу. Дивився не тим поглядом, яким чоловік розглядає жінку, а тим, яким він роздивляється статую. Та це й була статуя. Щоправда жива, але все таки статуя.

— ...Бріана усунули. Батько розумів, що Франція наново потрапила в жорстокі руки великої буржуазії, в руки людей типу вашого Ванделя, Анрі Бордо і старого Маршала. Тоді батько сказав мені: “Ти ніколи не ступиш на французьку землю інакше як у чоботях і шоломі”. Я мусів пообіцяти, бо це була його передсмертна воля. До початку війни я об’їздив усю Європу за винятком Франції.

І усміхаючися додав, наче виправдання:

— Я музика.

Обвалилося поліно, кілька головошок вилетіло з печі. Німець нахилився й кліщами повкидав їх назад. Він продовжував:

— Я не виконавець, я сам складаю музику, в ній моє життя. Тому мені дуже дивно бачити себе військовим. Проте, я не жалкую, що війна почалася. Ні. Я вірю, що вона призведе до

великих змін...

Він випростався, витяг руки з кишень напів простягнув їх до нас.

— Вибачайте, якщо завдаю вам болю. Те, що я кажу, йде від щирого серця, з любови до Франції. До рішучих змін приведе ця війна і Німеччину й Францію. Як і батько я вірю, що над Європою зійде сонце.

Він ступив два кроки, вклонився, побажав, як і щовечора, доброї ночі і пішов.

Мовчки докуривши люльку, я кашлянув і завважив: “Воно мов якось не по-людськи позбавляти його лепти бодай одного слова”. Небога підвела голову. Над очима, що палахнули обуренням, високо вигнулися брови. Я відчув, що от-от почервонію.

**

З того часу відвідини минали по-новому. Тільки коли-не-коли ми бачили його в мундирі; звичайно він спершу передягався, а тоді вже стукав у наші двері. Чи робилося це для того, щоб вигляд ворожої уніформи не муляв нам очі, чи для того, щоб змусити нас взагалі забути за неї і звикнути до її носія, як до людини? Безперечно діяли обидві причини. Він стукав і заходив, не чекаючи відповіді, бо знав, що її не буде. З його поведінки прозирала сердечна простота. Він одразу підходив грітися до вогню, бо це було постійним приводом до приходу, приводом, що не заводив

у оману ні нас ні його, і якому він навіть не намагався надати більшої правдоподібності.

Він приходив не обов'язково кожного вечора, але я не пригадую жодного випадку, щоб він пішов від нас, нічого не сказавши. Схилючися до вогню, він всотував тепло своїм тілом, а глухуватий голос починав провадити на тему, яка лежала йому на серці (його країна, музика чи Франція), безперебійний монолог, що заповнював собою вечір. Так, це були монологи, бо ні разу ми не взяли в них участі ні запереченням, ні згодою, ані бодай поглядом. Ніколи він не говорив довго, може тільки трохи довше, ніж першого разу. Інколи це було всього кілька речень, розділених тишею, деколи речення в'язалися у суцільну розповідь, монотонну як молитва. Бувало, він простоював біля вогню з непорушністю кар'ятиди, а бувало наближався, говорячи, до якоїсь речі або рисунку на стіні. Потім замовкав, уклонявся і бажав нам доброї ночі.

Якось на початку відвідин він говорив:

— Ну чим, скажіть, відрізняється вогонь у моєї кімнаті ось від цього? І дрова, і полум'я, і камін цілком подібні. Але не відблиск — бо він залежить від того, що освітлене — від мешканців кімнати, від меблів, від стін, від книжок на полицях...

— Чому мені так подобається ваша кімната? — замислився він. — Адже вона не є надзвичайно гарна, ой, пробачте, — весело схаме-

нувся, — я власне хотів сказати, що вона не належить до музейних зразків. Меблі теж не вражають нічим особливим. Ні. Однак, в цій кімнаті є душа. Увесь дім має душу.

Він стояв перед полицями бібліотеки і пестив пучками оправи книжок.

— ...Бальзак, Барре, Бодлер, Бомарше, Буальо, Бюфон, Гюго, Готьє... Декарт, Корнель, Ляфонтен, Фенельон, Фльобер, Франс... Що за імена! — аж засміявся він, похитуючи головою. — А я ще не згадав ні Мольєра, ні Рабле, ні Расіна, ні Паскаля, ні Стендаля, ні Вольтєра, ні Монтєня, ні багатьох-багатьох інших. — Він помаленьку посувався вздовж полиць, і час від часу в нього вихоплювалось неголосне "ах", мабуть, коли натрапляв на ймення, котре раніше не приходило до голови. — Англіїці, — знову заговорив він, — нехайно асоціюються з Шекспіром, італійці — з Данте, еспанці — з Сервантесом, а ми, звичайно, з Гете. Назвавши перше ймення, треба на мить спинитися й подумати. А от коли мова зайде про французів, то котре ймення відразу зринає в голові? Мольєр, Расін, Гюго, Вольтєр, Ребле, чи хтось інший? Вони юрмляться як натовп перед театральними дверима і невідомо, кого першого пускати.

Він обернувся і поважно продовжував:

— Зате в музиці це вже ми маємо Баха, Генделя, Бетговєна, Вагнера, Моцарта. Хто з них заслуговує на першість? А ми заходилися во-

ювати, — протягнув, похитуючи головою. Він знов опинився біля печі, і його радісні очі споглядали профіль небоги. — Але це вже востаннє! Ну чого нам ворогувати? Ми єднатимемось. — Очі примружилися, западини під вилицями перетворилися на дві довгі борозни, забілили зуби. Він весело докинув: “Так, так!” і стверджувально кивнув головою. — Коли ми зайняли Сент, — заговорив він після павзи, — я радів, що населення зустрічає нас добре. Радів невимовно. Я собі думав: усе піде легко. Пізніше з’ясувалося, що це було зовсім не те, чого я сподівався, а звичайнісіньке боягузство, — він споважнів. — Я зневажаю подібних людей. Мною опанував страх, страх за Францію, невже вона справді докотилася до цього? Я не йняв тому віри. Ні, ні! Згодом я краще придивився до неї, ось чому сьогодні я радію, дивлячись на ваші суворі обличчя.

Наші погляди стрілися. Свій я відвів, а його, поблукавши якусь хвилину по кімнаті, повернувся назад до немилосердно холодного профілю.

— Я почувую себе щасливим, стрінувши тут статечного старшого чоловіка та мовчазну дівчину. Треба переборювати це мовчання, треба переборювати мовчання Франції, і мені це подобається.

Він споглядав небогу, її чистий профіль, впертий, замкнений. Споглядав німо з серйозною настирливістю, яка ще зберігала рештки

усміху: Небога відчула той погляд: вона порожевіла, її брови що раз більше стягалися до купи, а спиці в руках заплигали швидко й різко, грозючи обірвати нитку.

— Так, — прогудів нехапливо голос, — це краще. Куди краще. На цьому будуються міцні союзи, союзи, що додають блиску кожному партнерові. Є гарна дитяча казка, яку всі ми читали і ви, і я, і цілий світ. У нас вона зветься “Das Tier und die Schone” — Потвора і Красуня. Бідна Красуня! Тендітна бранка, здана на ласку невимовного Потвори, що стереже її вдень і вночі. Горде шляхетне серце Красуні закам’яніло. Але Потвора кращий, ніж здається. О, йому, звичайно, бракує витонченості. Він грубий, незграбний, він такий неотеса в порівнянні з ніжною Красунею. Проте він має серце, він має душу, спраглу вдосконалення. Якби лише Красуня схотіла! Багато часу спливе аж поки Красуня схоче. Поволіповоленки стане вона помічати в погляді осоружного наглядача той відблиск, ту іскорку, що зраджує любов і благання. Відтоді Потворина лапа здаватиметься їй легшою, в’язничні пута — вільнішими. Зворушена відданістю Потвори, вона перестане його ненавидіти й простягне до нього руку... Миттю розвіються злі чари, зникне Потвора, а замість нього повстане лицар ясної вроди, ласкавий та гречний, що після кожного Красуниного поцілунку все кращатиме й кращатиме. Їхнє спільне

життя пролетить в незатьмареному щасті, їхні діти успадкують батьківські чесноти і будуть такими, яких ще земля не носила...

— Невже вам не подобається ця казка? Я її завжди любив і перечитував безнастанно. Вона доводила мене до сліз. Особливо я жалів Потвору, бо чудово розумів його біль. Навіть сьогодні вона мене зворушує.

Він замовк, глибоко зідхнув, уклонився:

— Надобраніч.

**

Одного вечора — я саме зійшов до своєї кімнати по тютюн — знизу долинули звуки фісгармонії. Грали “VIII-ий прелюд і фугу”, річ, над якою небога працювала якраз перед розгромом. Розгорнені ноти так і стояли на інструменті, але небога до сьогодні не наважувалась продовжувати вправи. Гра справила мені приємність, а водночас і здивувала: що саме раптом спонукало до того дівчину?

Грала не небога. Вона не вставала з крісла і не кидала свого плетива. Її очі зловили мій погляд і намагалися щось сказати, але я не розумів що. Тоді я став дивитися на високу постать за клявіатурою, схилену потилицю, довгі, тонкі й нервові руки, пальці, які торкалися клявішів, буцім кожен з них жив самостійно.

Скінчивши Прелюд, він одразу встав і підійшов до вогню.

— Немає нічого величнішого, — майже прошепотів глухий голос. — Велич?.. Це либонь не відповідне слово. Щось поза межами людини, поза межами людського тіла. Те “щось” приневолює нас розуміти, ні — вгадувати... або — передчувати... так, передчувати природу... природу споконвічну й незбагненну, природу оголеної людської душі. Так, це надлюдська музика.

У замріяній тиші він снував свої власні думки, снував їх і покусував губу.

— Бах... ним міг бути тільки німець. Бо саме наша земля позначена отою рисою, рисою надлюдськості.

Поновне мовчання. А перегадом:

— Я люблю таку музику, я нею захоплююсь, вона заливає мене вщерть, я її сприймаю, як присутність Бога, але все ж... Все ж вона не моя музика. Я прагну до музики в людських вимірах, бо це одна з доріг до правди, **моя** дорога, я і не хочу, і не зміг би йти іншою. Тепер мені ясно, я це повністю усвідомив. Відколи, спитаєте? З того часу, як мешкаю тут.

Він повернувся до нас спиною, обіперся об дошку каміна, поклавши на неї розставлені пальці, схилив обличчя на руки і дивився вниз на полум'я немов крізь ґрати.. Голос зазвучав ще глухіше.

— Франція стала для мене невід'ємною потребою, а це в свою чергу породило вимоги до неї. Я вимагаю багато, вимагаю, щоб вона

мене прийняла. Перебувати тут чужинцем-подорожнім або переможцем — ні до чого, бо силоміць від Франції нічого не візьмеш. Її багатства, її незлічимі скарби не завойовуються, їх треба висмоктати з її лона, а для того вона сама по-материнському має те лоно запропонувати. Нема що й казати, це залежатиме від нас. Але і від неї також. Треба, щоб вона зрозуміла нашу спрагу, а зрозумівши, схотіла вгамувати її... Треба, щоб вона поєдналася з нами.

Все ще обернений до нас спиною, не приймаючи рук з каміну, він випростався.

— Особисто для мене, — проказав він голошніше, — необхідно прожити тут довго. У домі, схожому на ваш дім, ставши визнаним членом громади, схожій на вашу громаду. Необхідно...

Замовк, повернувся. Уста усміхалися, а очі, звернені на небогу, — ні.

— Перешкоди долаються. Щирість неодмінно долає перешкоди.

— Надобраніч.

**

Нині я не в стані пригадати всього, що він говорив протягом більше як сотні зимових вечорів. Однак тема ніколи не мінялася. То була нескінчена ралсодія його відносин з Францією: його любов до неї на віддалі, перед знайомством; його любов до неї зблизька,

відколи йому випало щастя тут жити, любов, що кожноденно міцніє. Я дивувався: як він не зневірився? А він ніколи не намагався зломити невблаганне мовчання якимось брутальним висловом. Навпаки, коли він, бувало, дозволяв тиші заповнити кімнату і виповнити її аж під стелю важким задушливим газом, тоді відчувалося, що з нас трьох саме він тримається найбільш невимушено. В таких випадках він мав за звичку стежити за небогою з характерним виразом, поважно-схвальним і веселим одночасно, який не покидав його з першого дня. О, я добре бачив, як тоді билася душа небоги у в'язниці, яку вона сама для неї змурувала! Бачив по багатьох ознаках, що з них самою непоказною було легеньке тремтіння пальців. Тому, коли Вернер фон Ебренак нарешті просто, без зусилля розгонив тишу гудінням свого голосу, я почував, що мені дають змогу вільно дихнути.

Він залюбки розповідав про себе:

— Мій будинок стоїть серед лісу. У ньому я родився, з нього й до школи ходив у містечко потойбіч... Нікуди я звідти не виїздив, аж доки не настала пора складати в Мюнхені іспити та студіювати музику в Зальцбурзі. А пізніше повернувся назад і живу там постійно. Мене не ваблять великі міста. Я знаю Лондон, Відень, Рим, Варшаву, ну, і, звичайно, німецькі міста, але я не хотів би в них жити. Мені дуже до вподоби Прага: з усіх міст вона най-

більш одухотворена. Так само до впадоби Нюренберг. Нюренберг зворушує кожного німця, бо по ньому блукають тіні, дорогі для німецького серця, бо кожна його плита береже спогад про тих, хто творив славу старої Німеччини. Щось подібне повинні переживати французи перед собором Шартру. Там вони теж певно відчувають присутність предків — натхнення їхньої душі, велич їхньої віри, їхню шляхетність. Доля завела мене до Шартру. Яке захоплення сповнює людину, коли над полями спілого збіжжя замайорить у далині собор, блакитно-прозорий і невагомий. В ті хвилини я збагнув настрій прочан, що наблизилися до нього в різні часи пішки, верхи чи в повозах. Я поділяв той настрій, мені подобалися прочани, я прагнув стати їхнім побратимом.

Обличчя спохмурніло.

— Я знаю, трудно вислухувати такі признання з уст чоловіка, що прибув до Шартру у великій бронемашині. Та вірте, те, що я кажу, щира правда. Багато чого живе в душі німця, навіть у душі найкращого з них. Багато такого, чого він охоче позбувся б. Ледь примітний усміх зачав пробиватися на обличчі й поступово освітив його все.

— У сусідстві з нами в замку жила молода дівчина... Лагідна та вродлива. Мій батько завжди тішився думкою, що ми поберемося. По його смерті ми вважалися майже заруче-

ними, і могли собі вдвійку робити далекі прогулянки.

Він замовк, щоб перечекаати поки небога затягне нитку, яка зненацька урвалася. Хоч дівчина скупчила на тому всю увагу, нитка ніяк не влазила, певно вушко голки було замале. Нарешті вона її всилила.

— Одного разу, — розповідав він далі, — ми гуляли в лісі. Кролики й вивірки перебігали нам дорогу, цвіло безліч квітів: нарциси, дикі гіяцинти, амариліси... Дівчина не тямилася з радощів: “Я щаслива, Вернере, — повторювала вона. — Я так люблю, я так люблю ці Господні дарунки!” Я теж почував себе щасливим. Ми простяглися на моху серед папороті. Говорити не хотілось, спостерігали мовчки, як колишуться над нами вершечки ялин, як з гілки на гілку перелітають птаці.

Нагло дівчина скрикнула: “Ой! Мене щось укусило за підборіддя! Гидке створіння, противний комар!” Вона зробила швидкий рух рукою. “Ага! Піймала одного, Вернере! Дивись, я його покараю: я йому... поодриваю... ноги... одну ... за одною”. Вона так і вчинила.

— На щастя, їй не бракувало претендентів, так що сумління мене не мучило, але в мене назавжди лишився страх перед німецькими дівчатами.

Він замислено вивчав свої долоні.

— Подібним характером наділені й наші політики, тому я ніколи не виявляв бажання з

ними спілкуватися, хоч мої товариші й закликали: “Приставай до нас!” Ні, я волів не покидати дому. До певної міри це шкодило музичному успіхові. Що ж, тим гірше, успіх не багато вартий, порівнюючи з душевним спокоєм. Я цілком свідомий, що й мої приятелі і фіурер плакають найвеличніші, найшляхетніші ідеї, але рівночасно я свідомий, що вони здатні відривати комареві ноги одну за одною. Це те, що неодмінно стається з німцями, що неодмінно проривається назовні, щойно вони відчують себе вибранцями. А хто ж більш “вибраний”, як не члени однієї партії, котра тримає владу?

— Дуже добре, що зараз вони не надто певні своєї вибраності, бо вони у Франції, а Франція проти них воювала. Дозвольте запевнити вас, вони це знають. Вони знають, що Франція навчить їх бути людьми дійсно великими й бездоганними.

Простуючи до виходу, він проказав півголосом, наче сам до себе:

— Але для цього їх треба полюбити.

Біля відчинених дверей він хвилику постояв, обернув голову і через плече зиркнув на схилену над роботою шию небоги, тендітну й бліду в тому місці, де волосся кольору потемнілого червоного дерева завивалося тугими кільцями. Знову забринів голос, цього разу спокійно-впевнено:

— Полюбити обопільною любов'ю.

Відвернувся. А коли за ним уже починалися двері, хапливо докинув звичайне:

— Надобраніч.

**

Надійшли довгі весняні дні. Тепер офіцер, сходячи вниз, ще заставав останні промені сонця. Він незмінно мав на собі сірі фланелеві штани, але вже одягав піджак з легкої сурової вовни і лянну сорочку з відкритим коміром. Одного надвечір'я він з'явився, тримаючи у руці книжку, перекладену пальцем. Обличчя йому ясніло стриманою веселістю, що зраджує намір людини зробити іншим якусь приємність. Він одразу заговорив:

— Я вам щось приніс — сторінка з Макбета. Господи, яка велич!

Він розгорнув книжку.

— Це наприкінці. Могутність вислизає з Макбетових рук разом з відданістю тих, які кінець-кінцем збагнули всю чорноту його амбіцій. Шляхетні сеньйори, оборонці чести Шотляндії, чекають скорого кінця. Один з них, Ангус, вилічує різючі ознаки неминучого краху. — Поволі й не без патосу він прочитав:

... Він вже відчуває,

Як потаємні злочини облипли руки;

Як люд клене за зражену довіру;

Як ті, кому дає накази він, сповняють

Їх з примусу, а зовсім не з любови;

Як титул жалюгідно з пліч обвиснув,
Немов керяя велетня на куцім
Нікчемі-зłodії.

Чоловік голосно розсміявся. Я оторопів:
хіба ймовірно, щоб ми обоє мали на думці
того самого тирана?! Але він пояснив:

— Це точнісінько те, що повинно відгонити
сон від вашого Адмірала. Правду кажучи, ме-
ні шкода цього чоловіка, не зважаючи на від-
разу, яку він викликає в мене так само, як у
вас. “Бо ті, кому дає накази він, сповняють їх
з примусу, а зовсім не з любови”. Головноко-
мандувач, що не спромігся зискати любови
підлеглих, перетворюється в мізерного мане-
кена. Хібащо... хібащо... припустити інше по-
яснення: хто, крім людини з ненаситними ам-
біціями, міг прийняти на себе таку роллю? А
так уже мусіло статися, мусів знайти хтось,
готовий запродати свою країну, бо ані сьо-
годні — ані сьогодні, ані в близькому майбут-
ньому — Франція не прийме самохитів наших
розкритих обіймів, якщо раніше не втратить
самопошани. Часом огидне посередництво
призводить до щасливого шлюбу. Щоправда,
від того посередництва не стає менш огид-
ним, але і шлюб не робиться менше щасливим.

Ляснула рвучко закрита книжка. Він сунув
її в кишеню піджака й бездумно поплескав
долонею по кишені. Коли він знову озвався,
продовгасте обличчя світилося радістю.

— Хочу попередити господарів, що два

тижні буду відсутній. Збираюся поїхати до
Парижу. Підійшла моя черга на відпустку, і я
хочу провести її в Парижі, де ще ніколи не
був. Для мене це дуже велика подія, подія
найбільшої ваги, доки не настане та друга,
котрої я всім серцем сподіваюся і яка стане
другою знаменною подією в моєму житті.
При потребі я чекатиму роками, моє серце
напрочуд терпеливе.

— У Парижі я стрінуся з друзями, їх чима-
ло з'їхалося туди в зв'язку з переговорами,
що провадяться з вашими політиками, щоб
підготувати прекрасну спілку обох народів.
Отак і я попаду в свідки нашого єднання.
Мені хочеться, щоб ви знали, як я радію за
Францію — адже такі образи гояться дуже
швидко. Проте ще більше я радію за Німеч-
чину і за самого себе! Ніхто ніколи не діста-
вав ціннішої винагороди за добрий вчинок,
ніж та, яку дістане Німеччина, повернувши
Франції її славу й свободу!

— Надобраніч.

II

Згасімо це світло, щоб тим погасити його життя.

“Отелло”

Після повернення він до нас не заходив.

Ми, звичайно, знали, що він є, бо присутність гостя в хаті зраджують численні ознаки, навіть коли він сам лишається невидимим. Але продовж багатьох днів — значно довше, ніж тиждень — ми його не бачили.

Признатися? Його відсутність позбавляла мене спокою, а думки про нього безнастанно наvertались до голови. Не беруся судити, якою мірою мої почування наближались до каяття й тривоги. Хоч ми з небогою ніколи про нього не говорили, але вряди-годи вечорами, коли згори долітали приглушені нерівні кроки, ставало цілком ясно (по надмірній увазі, раптом виявленій до роботи, по кількох ледве помітних рисках на обличчі, що надавали йому виразу затятости, а одночасно й чекання), що думки небоги схожі з моїми.

Одного дня треба було йти до комендатури на якусь реєстрацію шин. Саме коли я за-

повняв формуляр, Вернер фон-Ебренак вийшов з кабінету. Не помічаючи мене, він звернувся до сержанта, що сидів за маленьким столиком перед високим настінним дзеркалом. Я прислухався до співучих модуляцій глухуватого голосу і, хоч мені не було чого більше робити, залишався на місці. Сам не розуміючи гаразд, чого я так дивно зворушений, я очікував невість якої події. Його обличчя в дзеркалі виглядало блідим і змученим. Ось він підвів очі, й наші погляди стрінулися. Якусь мить ми вглядалися один в одного, а тоді він рвучко крутнувся на закаблуках, і ми опинилися віч-на-віч. Його уста ворухнулися, рука смикнулася догори, але негайно він стримав її і непомітно хитнув головою, ніби, охоплений болючою нерішучістю, сам до себе сказав “ні”. Тим часом його зір не відривався від мене. Та ось, зробивши натяк уклону, він потупив очі, дзвінко ступаючи вернувся до своєї кімнати і причинив двері.

Я нічого не розповів небозі. Та жінки наділені кошачою прозірливістю: протягом цілого вечора її погляд блукав від роботи до мене та силкувався щось вичитати з мого обличчя, якому я старався надати байдужого виразу, зосереджено посмоктуючи люльку. Нарешті небога, наче зборена втомою, опустила руки й, згортаючи шиття, запитала в мене дозволу завчасу лягти спати. Вона спроквола потерла чоло двома пальцями: відганя-

ла мігрень. Я готовий заприсягтися, що в її гарних сірих очах бринів докір та глибокий смуток, коли вона обнімала мене на прощання. Вона вийшла, а мною затрусив непогамовний гнів: гнів на власну глупоту й на глупоту небоги. Кат його знає, пощо таке безглуздя?! Відповіді не було. Якщо це й безглуздя, то закорінене глибоко.

Через три дні, коли ми щойно кінчили пити каву, почулася нерівна хода знайомих кроків. Кроки без сумніву наближалися. Значев'я пригадався зимовий вечір півроку тому, коли кроки наближалися так уперше. Зринула думка: “Сьогодні, як і тоді, йде дощ”. Дощ не вщухав од рання. Настирливий, безперебійний він затопив навкілля, ба, навіть всередину будинку просякли холод і вільга. Небога кутала плечі в шовкову хустку, виткану за проектом Жана Кокто, що на ній десяток неспокійних рук м'яко показували одна на одну. Я відігрівав пальці на головці люльки. Ну й липень!

Кроки перейшли передпокоем. Ось під ними стали поскрипувати східці. Чоловік ішов повагом, все повільніше й повільніше. Проте, це не була хода людини нерішучої, а радше хода людини, сила волі якої напружена до крайньої межі. Небога підвела голову й дивилася на мене. До мого обличчя прикипів її погляд, невидючий, нелюдський погляд сови. Після зойку останнього східця запанувала

довга тиша. Погляд відірвався, обважніли повіки, схилилася голова, все тіло стомлено осіло в крісло.

Навряд чи тиша тривала довше кількох секунд, але ті секунди були безкрайні. Уява малювала чоловіка по той бік дверей з пальцем зігнутих до стуку, що відтягає й відтягає момент, коли звичайним ударом кісточки розпочнеться майбутнє... Нарешті розітнувся стук. То не були легенькі удари, породжені ваганням, ані різкі удари перебореної соромливості. Прозвучали три удари виразні, нехапливі, спокійно впевнені — наслідок безворотного вирішення. Я чекав, що двері, як і завжди, негайно відчиняться. Двері лишалися закритими. Тоді нестримне хвилювання шугнуло на мене, зірвався вир питань і протиріч, що з кожною миттю (а миті тепер мчали шаленим водоспадом!) лише тугіше закручувався, марно шукаючи виходу. Чи я повинен відповідати? Чому така зміна? Чому він гадає, що цього вечора ми зламаємо мовчання? Адже попередня його поведінка давала відчуття, що він схвалює благодійну впертість. Що нам годиться робити сьогодні, саме сьогодні?!

Прагнучи підтримки або хоч якогось знаку, я глянув на небогу. Обернена до мене боком, вона дивилася на ручку дверей. Дивилася непорушним нелюдським зором сови, що так вразив мене раніше. Вона страшенно зблідла. Горішня губа болісно скривилася над вузень-

кою смужкою білих зубів. Перед цією інтимною драмою, що так нежданно виявилась і що сягала безмірно далі моїх власних болючих вагань, я втратив усякий спротив. У ту мить пролунали ще два удари, тільки два — швидкі, не голосні — й небога прошепотіла хрипким, позбавленим надії голосом: “Він піде...” Я не барився, виразно прозвучало: “Ввійдіть, добродію!”

Чому я додав “добродію”? Підкреслити, що я запрошую людину, а не ворожого офіцера? Чи навпаки, аби показати, що я свідомий того хто стукає й саме до нього звертаюся? Не знаю сам, та це й не має значення. Досить, що я сказав “ввійдіть”, і він ввійшов.

Я сподівався його в цивільному, а він з'явився в уніформі. Я навіть сказав би, що він виглядав більше по військовому, ніж звичайно, коли б це вповні висловило моє переконання, що сьогодні він одягнув уніформу з наміром спеціально звернути на неї нашу увагу. Відчинивши двері навстіж, він зупинився в їхньому прорізі такий випростаний, такий заціпенілий, що в мене аж сумнів ворухнувся, чи перед нами та сама людина. Тоді ж уперше кинулася ввічі його разюча схожість з актором Луї Жуве. Деякий час він так і лишався: випростаний, закостенілий, з трохи розставленими ногами, з руками, звислими без ніякого виразу, і з таким холодним, таким цілковито байдужим обличчям, аж мимоволі вірилося, що за ним не

таїться ані крихітки почуття.

Я сидів у глибокому кріслі, і моя голова була врівень з його правою рукою. Коли я помітив ту руку, вона полонила всю мою увагу. Мов заворожений, я не міг відірвати від неї очей. Яке зворушливе видовище! Як немудро зраджувала вона поставу чоловіка...

У ті хвилини я переконався, що для уважного спостерігача рука може краще за обличчя розповісти про переживання. Набагато краще й повніше, бо її делеко тяжче контролювати волею. Пальці руки то розправлялися й згиналися, то затискалися в кулак. Вони безугавно виявляли глибокі емоції, тоді як обличчя та все тіло залишалися непорушні, підпорядковані.

Ось його очі віджили, ковзнули по мені — наче сокіл пронизав поглядом — палючий зір з-поміж широко розплющених важких повік, затвердлх і зморщених водночас, повік істоти, яку покинув сон. Зір метнувся до небоги й припав до неї.

Рука заспокоїлась: скарлючені пальці вп'ялися в долоню. Розтулились уста, зробивши при тому “п-п-п”, буцім відкрито порожню пляшку, і глухіший від звичайного офіцерів голос мовив:

— Я повинен сказати вам щось важливе.

Небога сиділа обличчям до нього, схиливши голову. Вона намотувала на руку вовну з клубка, а клубок качався по килимові й роз-

мотувався. Ця безглузда робота була єдиною, що не вимагала ніякої уваги та сяк-так зберігала видимість

Офіцер вів далі. Він робив над собою настільки помітне зусилля, мов би платив за сказане ціною життя.

— Все, що я говорив протягом останніх шести місяців, все, що чули стіни цієї кімнати, — він з натугою астматично вдихнув і на якусь мить затримав повітря в грудях, — треба..., — віддих, — треба забути.

Дівчина нескvapно поклала руки в пелену, де вони застигли перевернуті й безпорадні, як човни, кинуті на піску, нескvapно підвела голову і вперше, вперше! обдарувала офіцера поглядом ясних очей.

Ледве чутно він прошепотів: "Oh, welch' ein Licht!" і так наче справді його очі не могли витримати того світла, прикрив їх передруччям. За коротку мить рука впала, але на очі насунулися повіки: прийшла його черга дивитися в землю...

— Usta зробили "п-п-п", і з них вихопилось (а голос звучав глухо, глухо, глухо):

— Я зустрічався з переможцями.

А після павзи ще натужніше:

— Я з ними розмовляв. — І вже зовсім пошеники з гірким неспіхом: — Вони мене висміяли. — Він глянув на мене й тричі хитнув головою. Очі заплющилися.

— Вони казали: "Хіба тобі й досі неясно,

що ми їх обдурили?" Так і казали, точнісінько: Wir prellen sie. Вони казали: "Ти либонь не сподіваєшся, що ми здуру дозволимо Франції міцніти на наших кордонах? Адже ні?" Вони досхочу реготали й весело ляскали мене по спині, роздивляючись мою постать. "Ми — не музики".

При останніх словах в голосі йому забриніли зневажливі нотки. Я не певен, чи це був прояв його власного почуття до інших, чи просто відтворення того тону, яким слова було сказано.

Я говорив довго й завзято, а вони мене зацитькували: "Т-с-с! т-с-с!" Вони тлумачили мені: "Політика — не поетична мрія. Як потвоєму, для кого ми воюємо? Для їхнього старого Маршала?" — і заходились реготом. "Ми ані простаки, ані благуваті, якщо нам трапилася нагода знищити Францію, то ми це зробимо. Ми знищимо не лише її потугу, а й її душу. Особливо душу, бо вона куди небезпечніша. Це — завдання поточної хвилини, не помиляйся щодо цього, приятелю! Франція загниється від наших усмішок та обережного поводження. Вона заплазує, як пес".

Чоловік замовк, він задихався. Його щелепи зімкнулися з такою силою, що повиступали вилиці, а на скроні набрякла й пульсувала покручена червяком жила. Зненацька вся шкіра на обличчі заворушилася від внутрішнього тремтіння — наче поверхня озера під пори-

вом вітру, наче плівка на молоці, що починає пузиритися та ось-ось закипить. Його очі зустрілися з широко розплющеними ясними очима небоги, і він викарбував тихим рівним голосом, здушеним, наполегливим, пригноблююче повільним:

— Не слід зневірюватись. — Та знову ще глухіше, ще тихше, ще повільніше, мов беручи на тортури себе самого тим нестерпним твердження: — Не слід зневірюватись, не слід. — А відтак несподівано голосно й сильно та, на моє превелике здивування, чистим дзвінким голосом, як звук рогу, як клич: “Геть розпач!”

Тиша.

Мені вчулося, що він засміявся. Його пооране зморшками чоло нагадувало сплетіння лив. Уста тремтіли, бліді, гарячкові уста хворого.

Вони картали мене: “Бачиш! Бачиш, як ти її любиш! За цим криється найбільша небезпека! Та ми врятуємо Європу від страшного помору, ми знищимо отруту!” Вони мені все розтолковували, о! нічого не оминули. З вашими письменниками вони заграють, а одночасно в Бельгії, Голяндії та інших країнах, окупованих нашими військами, вже поставили загати. Жодна французька книжка не друкуватиметься, за винятком технічних публікацій: брошур з рефракції та довідників про цементові роботи... Жодного твору загально-культурного! Будь-якого!

Понад моєю головою його погляд шугав і бився в різних кутках кімнати, мов розгублена нічна птиця. Потім він зосередився на найпохмуріших полицях, де вишикувалися Расін, Ронсар, Руссо. Цупко тримаючись зором книжок, він повторював пристрасно, з мукою:

Жодного, жодного, аніякісінького! — та знову, наче ми ще не збагнули до краю безмежності біди. — Не тільки ваших модерністів, не тільки вашого Пері або Пруста, або Бергсона... А і всіх інших! Всіх отих! Всіх! всіх! всіх!

Його погляд ще раз ковзнув по оправах, що тмяно полискували в сутінках, подарував їм розпачливу ласку.

— Вони загасять полум'я цілком! — закричав він, — Європа не матиме світла!

Зойкнувши тремтячою скаргою на останньому складі нежданого, дивовижного вигуку, глухий голос до глибини розітнув мої груди: — Nevermore!

Знов залягло мовчання. Знов... але цього разу куди нестерпніше, куди задушливіше! Щоправда, під попереднім мовчанням, як під морською гладінню водилися різні потвори: я добре відчував, як підводне життя нуртує затамованими почуттями, бажаннями й думками, що сперечаються між собою, не погоджуються й борються. А під цим ось мовчанням, гей-гей! нічогісінько, крім жакливого пригноблення...

Ласкаво-сумовитий голос порушив тишу:

— Мав я друга що брата. Ми вчилися разом і мешкали в спільній кімнаті в Штутгарті. Провели вкупі три місяці в Нюрнберзі. Один нічого не робив без другого: я награвав йому свої композиції, він деклямував мені свої вірші. Це був романтичний, вразливий юнак. Він покинув мене, бо поїхав читати вірші перед новими товаришами в Мюнхені. Він часто писав мені й наполегливо закликав приєднатися до них. Це з ним я зустрівся в Парижі. З ним і з його приятелями. Що вони з нього зробили!

Він скрушно похитав головою, буцім приневолений до прикрої відмови на якесь прохання.

— Найбільше обурювався саме він. У нього спліталися докупі лють та глузування. То він сверлив мене палючим поглядом і біснувався: “Це їдь, це отрута! Ми мусимо вирвати гадині її жало!” То тикав пальцем мене в живіт: “Вони тепер наїдяться страху, ого! Вони вже трусяться за свої кишені й за своє черевко: за свою індустрію й за свою торгівлю! Вони ні про що більше не здатні думати! А жменьку інших ми приголубимо й приспимо. Нічого мудрого!” Він аж порожевів од сміху. “Ми виміняємо їхню душу за миску каші!”

Вернер передихнув.

— Я питаю у нього: “Чим ви керуєтеся у своїх діях, яка у вас Мірка? А він: “Чи ти не думаєш нас оцим спинити? Наш розум особли-

вого гарту”. Я ще запитав: “То ви дійсно замуруєте склеп? Назавжди?” А він на те: “Це справа життя або смерті. Для перемоги вистачає Сили, для панування її не досить. Ми свідомі, що для панування армія ні біса не варта”. — “Але ж не ціною духовости! — закричав я. — Тільки не такою ціною!” А він розумував: “Духовість ніколи не вмирає. Не один раз набігало на неї лихо, а вона завжди воскресала на згарищі. Нам лишаться тисячі років для будівництва, але спершу ми мусимо знищити”. Я дивився на нього, бачив глибину ясних очей. Так, він говорив цілком поважно. Це — найстрашніше.

Чоловікові очі широко розплющилися, так дивляться на мерзений злочин.

— Вони доконають свого! — наполягав чоловік, мов би ми не йняли йому віри. — Доконають уперто й послідовно, я знаю тих озвірілих дияволів!

Увесь цей час він не рухався, залишався в амбразурі дверей прямий, скостенілий з повислими обочі тіла руками, що справляли враження налитих оливом, і з блідим обличчям. Блідим не прозорою восковою блідістю, а блідістю тиньку на деяких вікодавніх стінах: сірість покращена білуватими від селітри плямами.

Ось він нахилився, підвів руку (долоня донизу, пальці нерозпростані), показав на небогу, на мене. Пальці прокволо ворушилися,

стискалися, а на обличчі з'явився вираз шаленої енергії. Розтулилися уста, я очікував, що зараз він випалить невість яке напучування, я очікував... очікував, що він закликатиме нас до бунту. Проте жодного слова не вирвалося. Стулилися уста, склепилися повіки, вирівнялась постать. Руки шарпнулися догори і врівень з обличчям зачали виробляти незбагненні рухи, що чимось нагадували фігури релігійних явайських танців. Перегодом притис він пальці до чола та скронь, а відставленими мизинцями придушив повіки.

— Вони запевняли: “Це наше право і наш обов’язок”. Наш обов’язок! Щасливі ті, хто так просто і впевнено знаходить дорогу свого обов’язку!

Руки зісковзнули донизу.

— На перехресті вам скажуть: “Ідіть цією дорогою, — він кивнув головою, — бо ота не виведе на освітлені висоти, вона збігає в зловісну долину і губиться в задушливій темряві похмурого пралісу...” О Господи! покажи мені, де МІЙ обов’язок!

Сам і відповів мало не крикма:

— На полі бою, у великій битві Тимчасового з Духовим!

Сумно задивився він на різьбленого дерев’яного янгола над вікном, що, овіяний небесним спокоєм, усміхався в самозабутті надпориву. Вираз у чоловіка пом’якшав, тіло втратило напруженість, лице обернулося до землі.

— Я настоював на своєму праві, — заговорив він звичайним голосом. — Я домагався призначення в діючу частину. Нарешті вони вчинили таку ласку: завтра я вирушаю в похід.

Мені привиділося, що в нього на устах затремтіла посмішка, коли він додав:

— До пекла, — і показав рукою на схід до безкраїх степів, де хліб прийдешнього живитиметься трупом.

Пробігла думка: от і він скорився. Це єдине, на що вони здатні. Всі вони коряться, навіть цей чоловік.

Обличчя небоги вразило мене: воно стало блідіше місяця. Губи, точнісінькі краї опалової вази, розійшлися й застигли в трагічній гримасі грецької маски. А на чолі з-під самої лінії волосся вибігали, далєбі вибігали, а не виспупали краплини поту.

Не знаю, чи Вернер фон Ебренак це помітив. Його зіниці були прип’яті до зіниць молодой дівчини, наче човен на бистрині до берегової прив’язі. Прип’яті струною такою натягнутою, такою тугою, що я не наважився б провести пальця поміж їхніми очима. Рука Ебренака піймала клямку, друга лягла на одвірок. Ні на йоту не відводячи погляду, він помалу зачиняв двері. Голос, дивно позбавлений будь-якого виразу, промовив “добраніч”. Я чекав, що він примкне двері й відійде. Ні. Він не зводив очей з небоги, видивлявся. А тоді пошепки:

— Прощавайте.

А сам і не здвигнеться, застиг непорушно. На нерухомому напруженому обличчі ще нерухомішим і напруженішим був його зір, прикутий до надто розплющених, надто ясних очей небоги. Так тяглося — як довго? — тяглося, аж доки уста молодої дівчини не заворушилися. Вернерові очі спалахнули. Ось прошелестіло:

— Прощавайте.

Треба було сподіватися того слова, щоб його розчути. Та розчув його я, розчув його також фон-Ебренак. Він вирівнявся, обличчя й постать злагідніли, мов по теплій купелі, він усміхався. То був такий усміх, що в мене назавжди лишиться остання згадка про нього — усміхненого. Причинилися двері, в глибині будинку завмерли кроки.

**

Наступного ранку, коли я зійшов униз пити молоко, він уже виїхав. Небога приготувала сніданок як звичайно. Ми мовчки їли. Надворі продиралось крізь туман блякле сонце. День видався дуже холодний.

Т О Г О Д Н Я

(СЕ JOUR-LA)
1941

Ні трохи не дивуючись, хлоп'я поклато свою маленьку руку в батькову. Подумало тільки: "Давно не гуляли". Вийшли в садок. Мама виставила горщик з геранню в кухонному вікні. Так вона робила щоразу, коли тато йшов з дому. Дитині це здавалося кумедним.

Погода стояла гарна. На небі де-не-де білили хмарки, але якісь невиразні, розмазані, нецікаві для ока, тому хлоп'я втупилося в обідки своїх черевиків, якими човгало по камінцях стежки. Тато не казав нічого. Звичайно за човгання він сердився, гримав: "Піднімай ноги!" Хлоп'я піднімало, а через хвилину знову починало крадькома волочити їх, зумисне, хоч не знало для чого. Але цього разу тато мовчав, і хлоп'я само перестало човгати. Воно не відривало погляду від землі: його непокоїло, що тато нічого не каже.

Стежка вилася під деревами, здебільша ще голими. Тільки деякі ледь зеленіли крихітними листочками дуже чистого ясного кольору, аж кортіло покуштувати, чи вони, бува, не солодкі. Ось ще трохи, і стежка поверне, пе-

ред очима розгорнеться мальовнича картина Грезіводану: величезна гостроверха скеля, а під нею ген-ген унизу малесенькі дерева, малесенькі хатки і дороги, неначе дряпнини, і ріка Ізер, що звивається, повита серпанком легенької імлі. Там вони спиняться. Тато промовить: “Глянь, он малесенький потяг”, або — “Бачим чорну цяточку, що ворухиться по дорозі? То авто, а в ньому люди. Четверо: жінка з цуциком і чоловік з довжелезною бородою.” Хлоп’я почне доскіпуватись: Як ти їх бачиш?” “Хіба ж ти забув, що в моєму правому оці ховається крихітний далекогляд? — відповідь тато. — Ось придивися, — і він широко розплющить око, — видно?” Хлоп’я (воно ніколи не було цілком певне, чи це правда чи ні) пробурмотить: “Та.. ніби...” Здається, саме тепер тато почне сміятися і посадить його собі верхи на шию.

Тато неухважно глянув на мальовничу картину і навіть не притишив кроку. Він міцно тримав маленьку синову руку. Тримав якось так, що коли перегодом минали місце, де напис обіч рівчака то підіймався, то опускався, хлоп’я не осмілилося лишити батька, щоб вибігти на невеликий згірок, гукаючи: “Дивися, тату! Я расту... расту... расту... Дивися, я вже більший за тебе! А тепер я меншаю... меншаю... меншаю...” Це його трошки дратувало, бо робило прогулянку неподібною до інших, а він дуже звик до заведеного порядку.

Віддалік зависочіла купа ребруватого каміння. Вони звичайно там сідали. А чи сьогодні сядуть? Каміння зближалося, і хлоп’я намагалося відгадати, чи вони сядуть. Ставало боязко, що ні. Справді, трошечки боязко. Коли вони цілком наблизилися, хлоп’я легенько потягло батькову руку.

На щастя, тато дозволив себе повести, і вони сіли. Сиділи мовчки, але, спочиваючи на цьому камінні, тато майже завжди мовчав. Лише часами, якщо була спека, в нього виривалося: “Ух, як хороше!” Сьогодні спеки не було. Єдине, що здавалося незвичайним, це те, що тато ніразу не випустив маленької руки. Тут тато завжди пускав його руку, і непосидюще хлоп’я нишпорило під деревами та збирало шишки. Інколи навіть суниці, хоч суниці траплялися рідко.

Вони продовжували сидіти, і хлоп’я не ворухилося. Воно навіть не бовтало ногами. Хто його знає, чому. Може тому, що тато отак тримав його за руку. Воно не могло і навіть не хотіло думати ні про шишки, ні про суниці. Окрім того, не знати, чи суниці є, а шишки — не такі вже вони й цікаві.

Тато теж не ворухився, і від того знову так ставало трошки лячно. О, не дуже, лише крихітку, зовсім крихітку, мов тоді, коли, лежачи в постелі, чуєш, як десь тріснуло в темряві, а разом з тим чуєш розмову тата й мами в сусідній кімнаті. Хлоп’я відчувало задово-

лення, що тато тримає його за руку, бо тоді не було так страшно, але і страшно було саме тому, що тато так тримає за руку... Вперше, відколи вони ходили разом на прогулянки, дитині схотілося вернутися додому.

Немов зрозумівши його, тато підвівся. І хлоп'я підвелось, воно намагалося відгадати, чи вони вертатимуться старою дорогою, а чи підуть, як деколи, понад грізонським озером. Не знало само, чого йому більше хочеться. Повернули в напрямку до озера. Що ж, тим краще.

По той бік озера задивилися на потік (тато називав його струмком), що клекотливо перескакував через каміння, яке нагадувало величезне драже. Одного разу тато приніс торбинку, повну отаких-он камінчиків, а виявилось, що то цукерки. Це сталося дуже давно, ще перед новим роком. Він уже й не пригадував добре, коли саме. Хлоп'я, що відтоді ні разу не їло цукерок, страшенно любило дивитися на камінці у струмку. Вигляд камінців сплював його, дalebі, такою ж приемністю, як смак цукерок.

Тато озвався:

— Вода тече з давніх-давен...

Хлоп'яті зробилося чудно: ну певно, вона тече здавна. Вона текла вже й тоді, коли ми прийшли сюди вперше. Як же ти зробиш озеро, якщо не буде води?

— ...і коли у твого маленького хлопчика виросте довга сива борода, струмок все ще тектиме. Він ніколи не спиниться, — вів тато, задивившись на бистрину. — Це заспокоює. — Відчувалося, що останні слова сказано собі самому, не дитині.

Над водою стояли довгенько. Нарешті рушили. Пішли їжаковою стежкою — це хлоп'я її так прозвало, бо колись найшло на ній їжака. Стежка звільна виляса вгору. Проминули лісову криницю, де в корито зі стовбура дуплавого дуба з дзвінкою пісенькою стрибала цівочка води напрочуд ясної та чистої, що своїм виглядом аж викликала спрагу. Але сьогодні не було душно.

На горі стежка заверне і побіжить вниз другим схилом. З найвищого місця стане видно їхню хату, добре видно. Особливо кухняне вікно, з горщиком герані, яскраво-зеленим та палюче-жовтим у променях сонця. А там за ним десь мама, тільки мами не видно.

Тато, мабуть, стомився, бо, не дійшовши до вершини, сів. Звичайно на цьому пеньку ніколи не сідали. Тато сів і, взявши свого хлопчика між коліна, запитав: “Ти не стомився?” “Ні”, — протягнуло хлоп'я. Тато усміхнувся, але якось незвично, лише одною половиною уст. Він гладив синові волоссячко, щоки. Коли, глибоко вдихнувши, тато проговорив: “Треба завжди-завжди слухатися мами”, — хлоп'я подумало “так”, але не знайшлося, що

відповісти. “Хороший мій хлопчику”, — додав тато й підвівся. Він узяв малюка під пахи, підніс догори врівень свого обличчя, притулюючись щокою до кожної його щоки, а тоді поставив назад на землю і твердо сказав: “Ходімо”. Пішли далі. Досягли верхів’я. З’явилася перед очима огорожа навколо саду, дві модрини, хата і кухняне вікно.

Горщика з геранню... не було.

Хлоп’я відразу помітило, що горщика з геранню у кухняному вікні нестало. Тато певно теж помітив, бо він раптом спинився і, стискаючи малу руку у своїй ще міцніше, простогнав: “Я так і думав, я так і думав...”

Батько стояв наче вкопаний. Не зводячи погляду з хати, він повторював: “Господи, як я міг... адже я знав... знав...” Хлоп’яті дуже хотілося запитати, що знав, але воно не мало відваги, бо тато незвично міцно тримав його за руку. Тоді хлопчика почало нудити точнісінько так, як у той день, коли він об’ївся пюре з каштанів. Ось тато кинув: “Пішли!” і замість того, щоб спускатися, вони повернули назад і закрокували дуже швидко. “Куди ми, тату? Куди ми, тату?” — допитувалося хлоп’я, а його нудило, як у той день, коли він об’ївся пюре з каштанів.

— До бабусі Бюферан, — відповів батько якимсь чудним голосом. Такий голос був у листоноші, коли на нього наскочило авто і він упав з вельосипеда. — Ти її знаєш, вона хо-

роша, ти переспшиш у неї.

Хлопчиків дуже хотілося спитати — чому, а що тато незвично міцно стискав йому руку, то він не спитав. Може саме через те нудило все більше й більше. Ой, як би радо він ліг на землю, як отоді, коли було пюре з каштанів, але тато занадто міцно тримав його за руку, та й ішли вони надміру швидко. Його уже нудило скрізь: і в животі, і в ногах, якщо можна так сказати — нудить в ногах.

Угледівши їх обох, старенька й зморщена бабуся Бюферан схрестила руки на грудях і прошепотіла: “Боженьку мій!..” Тато кивнув: “Так, так...” Вони ввійшли до кімнати, що пропахла корицею. Хлоп’я не витримало і лягло на килимок.

Воно не прислухалося до розмови: йому було так недобре, що де там слухати. Наче крізь сон до нього долітало безнастанне бубоніння надтріснутого голосу бабусі Бюферан.

Тато підняв хлопчика та переніс на ліжко. Він довго гладив його голівку і дуже міцно притискав до себе. Куди довше, куди міцніше, ніж звичайно. Потім бабуся Бюферан дала татові валізку, тато обняв бабусю і вийшов. Стара жінка зачала клопотатися біля хлоп’яти: поклала йому на голову мокру хустку, напоїла ромашкою. Хлоп’я добре бачило, що вона плаче. Як вона не втирала сльози, їх було видно.

**

Наступного дня він бавився кубиками, коли з їдальні долетіла розмова. З кубиків складався портрет чоловіка в білому широкому ковнірі і в капелюсі з пером. Бракувало ще одного ока й капелюха. Хлоп'я підвелось, підкралось до дверей і притулило вухо до замкової дірочки, що була якраз урівні з ним, коли воно спиналося навшпиньки. Чути було погано, бо жінки говорили тихенько, півголосом. Бабуся Бюферан розповідала про залізничний двірець. “Так, — казала вона, — так, і його. Він намагався побачитися з дружиною в купе, а його пізнали.” “О Господи, — зашепотіла друга жінка, — чи він не міг того не робити...” “Ні, — заперечила бабуся Бюферан, — не міг. Та й хто міг би? Він безперестанку повторював: це я винний, це я винний!” Тепер жінки заговорили за нього, за хлопчика. “Яке щастя, — примовляла гостя, — яке щастя, що є ви, бабуся Бюфаран.” Бабуся відказувала, але годі було розібрати що, бо шепіт у неї став якийсь булькотливий.

Хлопчинка повернувся до кубиків. Усівся на підлозі й заходився вишукувати кубик з оком. Він безгучно плакав. Сльози рясно котилися, і він не міг їх стримати. Ось натрапив на кубик з оком і поклав на місце. З капелюхом пішло легко. Хлоп'я підшморгнуло, намагаючися зробити це нечутно. Одна сльози-

на добігла до куточка уст, і він злизав її кінчиком язика. Вона була солона. Лишалось покласти пір'їну. З нею завжди страшенна морока, бо ніколи не знати, чи вона має бути праворуч, а чи з іншого боку. Сльоза впала на пір'їну, блиснула, завагалася і лишилася лежати цілою, мов рожева крапля.

К І Н Ъ   Т А   С М Е Р Т Ъ

(LE CHEVAL ET LA MORT)

1944

Я не дуже дослухався до розповідей. Вони часом бували дотепні, та здебільша здавались мені дурнувачими. Я грів між долонями келишок спирту і сміявся разом з усіма після останнього слова. З ввічливости. Виглядало, що й наш господар робить так само. Тому, коли Жан-Марк кашлянув, щоб прочистити горло, він глянув на нього, усміхнувся і виразно дав зрозуміти, що слухає.

— Я розповім бувальщину, — почав Жан-Марк. — Я не завжди був черевань-буржуа, якого ви бачите, не завжди був управитель будинку. Був я колись аспірант-архітектор, і друзі любили мене за буйну уяву. Аж дивно, яка делікатна це річ — уява.

Того дня... радше тієї ночі шестеро нас добре випили і вволю наспівалися у Балазюка, ви знаєте — на вулиці Красного Мустецтва. Що за брага! П'ється як вода...

— Пилася, — сумовито поправив Моріс.

— Ще повернеться, — відповів Жан-Марк. — Ми брели бульваром Сен Жермен. Було за північ... десь біля першої. Нам страх кортіло щонебудь устругнути, якусь витівку. Я й до-

сі толком не розумію, звідки воно взялося: широка тачка і ломовик, припнутий до дерева. Без погонича, без нікого. Гарний великий кінь спав стоячи, звисивши голову. Ми його одв'язали, і він пішов за нами спокійнісінько, як і властиво коням, яким те, що від них вимагають, здається кожного разу трохи дивним, але цілковито природнім. Ми по черзі сідали верхи, а решта підганяла коня криком і рухами. Мені навіть поталанило проскатати разок учвал, о! зовсім коротко — якихось десяти метрів. Та досить було лишити коня без уваги, як він стишував ходу, зупинявся і відразу засинав. Уже ми його змусили відбути не одну чергу. Уже нам, правду кажучи, стало набридати, але ми не знали, де його подіти. Відводити назад до тачки — про це не могло бути й мови, надто далеко. Ми дійшли до вулиці Дасса чи вулиці Фльорю, аж туди.

І тут мені спало на думку. Ви знаєте вулицю Юсман? Найпохмурішу вулицю Парижу? То вулиця начисто буржуазна, забудована одним духом; по кожному боці будинки тесаного каменю в буржуазному стилі. Жодної крамнички. Трудно уявити, якою лиховісною здається вулиця без крамничок, без жодної тобі крамнички! Ніде нікого. Хмура, пихата, чванькувата вулиця, завжди безлюдна. Вулиця одвірників високого кшталу, що не роблять і кроку поза швейцарську. Отож раптом мені спало на думку відплатити тій вулиці.

Відплатити хоч трішечки котромусь одвірникові. Байдуже котрому. Ми підвели коня. Подзвонили перед вхідними дверима, розкішними дверима, оздобленими кованим залізом, з великими шибамми. Завели славного кося всередину і підштовхнули мало не до порогу швейцарської. Один з нас голосно гукнув, немов справді пізній поворотець, підробляючися голосом під іржання:

— Кі-і-і-інь!

І ми вискочили надвір, залишивши ломовика. Я не знаю, що сталося потім.

Може воно не вельми смішно, але... Тут є досить поживи фантазії. Спершу уявіть собі хорошу конячину одну-однісіньку у вестибюлі, видовище із найдурніших і трохи прикрих. А тоді — одвірника, що почув чудернацьке ймення і такого пожилця не пригадує. Він відхиляє своє віконце, бачить живого коня, що повернув до нього довгу голову з сумними очима, і добру хвилину, напівсонний, метикує, чи дійсно тепер коні, заходячи, називають своє ймення... Щодо мене, то кожного разу, згадавши цей випадок — а було воно років двадцять тому — я відчуваю невимовну втіху.

Господар поставив чарку й озвався.

— Послухайте пречудову історію про Гіллера.

Така передмова видалася мені досить дивною.

— По-суті, це та сама історія, тому вона й пригадалась мені. І теж — не вигадка. Розповідав її З., добрий знайомий Брекера. Це, звичайно, не доказ, що подія правдива, але я переконаний, що таке щось відбулося, бо бракує кінця. А коли подію вигадано, вона неодмінно має закінчення.

Це сталося, коли Гітлер приїхав був до Парижу у сорок першому. Ви знаєте. Він прибув о п'ятій ранку. Велів повести себе туди й сюди. Існує жахлива фотографія — жахлива для нас — він на терасі палацу Шельо. Перед одним із прегарних, може, навіть найкращим у світі міським краєвидом. А під його ногами Париж. Цілий Париж — спить і не знає, що Гітлер на нього дивиться.

Він також забажав глянути на Оперу, на залю. Оперова зала о шостій годині ранку... уявляєте? Він зайшов у ложу президента Республіки й усівся там. І сидів — один у ложі, один у залі, о шостій ранку. Не знаю, чи воно вам щось говорить. Мені це видається жалюгідним, як і весь той візит до Парижу жалюгідним. Людина перемогла Париж, але добре знає, що може ним володіти тільки сонним, що може зайти в Оперу тільки у безлюдді поранку...

Та все це відбувалось пізніше. Те, про що я хочу розповісти, сталося відразу по прибут-

ті. Його зустрів Брекер, понурий Брекер, якого Гітлер називав своїм Мікельанджело. І фюрер сказав йому:

— Передовсім поведи мене туди, де ти жив, як був двадцятилітній. Мені хочеться спершу глянути, де ти працював, хочеться бачити твоє ательє на Монпарнасі.

Отож машина помчала вулицею Кампань-Прем'єр чи вулицею Бвасонад, не знаю докладно котрою саме, але одною з них. Брекер трохи вагався, не був цілковито певний: багато змін відбулося за двадцять років. Однак він упізнав великі ворота. Вийшли, постукали.

Тепер, мені здається, треба увияти те саме, що й у випадку одвірника та коня. Тільки цього разу був то не одвірник, а старенька сторожика, і не можна було відчинити з комірчини, а треба було самому зійти вниз. Настирливий стукіт розбудив її, вона переполохано подумала, щоб то могло скоїтись, накинула на плечі стару хустку чи пелерину, прошкандибала ще темними сходами, пововтузилася старими руками біля великого неселухняного замка, поки таки відімкнула двері...

Нарешті відчинила, глянула. І вздріла...

ГІТЛЕРА...

Оце і все... Подиву гідна історія, і так її розповідалося довго, бо очевидно кожен розу-

мів, що зайве додавати, як стара жніка скрикнула з переляку і як прожогом зачинила двері перед такою неймовірною з'явою. Або говорити, що вона побачила самого Чорта. Бо, зрештою, були там ще й інші німці. Жінка, безперечно, злякалася, прошепотіла “Що воно буде?”, але впустила їх — хай і тремтячи — та й тільки. Або уявіть собі Франко, чи навіть Мусоліні. Очевидно, їх вона не пізнала б так швидко, якщо взагалі пізнала б: не зачинила б дверей, закричавши з жаху. Ні, ні: хоч ясно, те, що вона побачила за дверима, було таке страшне, таке жахливе, як сама Смерть, Смерть у завої і з косою, і з лиховісним усміхом на безгубих щелепах.

Про автора

ВЕРКОР — сучасний французький письменник, автор багатьох есеїв та романів (справжнє ймення Жан Брюле). Родився 1902 р. в Парижі, здобув освіту інженера, але занедбав професійну кар'єру ради праці карикатуриста-ілюстратора. В часи окупації Брюле бере активну участь у русі Спротиву, йде в підпілля, організовує нелегальне видавництво "Опівночі" та починає писати художні твори, ховаючися під псевдонімом Веркор. Це ймення автор вживає й до сьогодні.

Оповідання "Море мовчить" побачило світ наприкінці 1941 р. у Франції, звісно, без дозволу німецької влади. Книжечку передали до Англії і незабаром з'явився її англійський переклад. Відтоді "Море мовчить" перекладено двадцять п'ятьма мовами, а загальний тираж самих французьких видань давно пересягнув три мільйони примірників. Хоч і написаний на

злюбоденну тему, цей твір, завдяки своїм художнім вартостям, став здобутком світової літератури. Зостаючися документом певного часу та настроїв, він водночас дає модерну версію старої, як світ, теми: кохання між ворогами.

**

Переклад "Море мовчить" дістав першу нагороду на літературному конкурсі СФУЖО 1965 року.

**

Тираж 750 примірників